

zırlamıştır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ismet konusunda itikadî mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarına dikkat çekmesi (*Maḳālât*, s. 47-49, 226-227), sözü edilen telif türünün oluşmasında bu tartışmaların rol oynadığının bir işareti sayılabilir. Nitekim Fahreddin er-Râzî de haşviyyeden bahsederken bu hususu açıkça belirtir ('*İşmetü'l-enbiyâ*', s. 37). Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Me'âşî'l-enbiyâ*' adlı eseri yazan kişiyi tekfir ettiğini duyan Muhammed b. Yahyâ el-Beşâgarî'nin peygamberlerin ismetini savunan bir kitap kaleme alması (Nûreddin es-Sâbûnî, s. 27-28) ve müteahhir müelliflerden İbn Humeyyir'in yahudilerle hristiyanların yanı sıra diğer bazı inkârcılara atıfta bulunması (*Tenzihü'l-enbiyâ*', s. 24-26), bu telif türünün meydana gelmesine yabancı unsurların da etkili olduğunu söylemeyi mümkün kılar. Ayrıca Şîî âlimlerinin, imamların mâsumiyetine dair görüşlerini kanıtlamak amacıyla peygamberlerin ismeti konusuna önem vermesi bu alandaki eser yazımına hız kazandırmış olmalıdır. Bu tür eserlerin bir kısmında "tenzihü'l-enbiyâ" adı da kullanılmış, diğer bir kısmı ise farklı şekillerde adlandırılmıştır.

Tesbit edilebildiğine göre bu konudaki ilk eser *Tenzihü'l-enbiyâ*' adıyla Ca'fer b. Mübeşşir tarafından yazılmış, onu '*İşmetü'l-enbiyâ*' adlı eserleriyle Ebû Zeyd el-Belhî (İbnü'n-Nedîm, s. 153, 208) ve İbnü'l-Lebâd (Zehebî, XV, 360) takip etmiştir. Her üç eser de zamanımıza ulaşmamıştır. Şerîf el-Murtazâ'nın *Tenzihü'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2168; Necef 1960), Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ el-Beşâgarî'nin *Keşfü'l-gavâmiş fi ahvâlî'l-enbiyâ*' (Beyazıt Devlet Ktp., Velîyyüddin Efendi, nr. 789), Nûreddin es-Sâbûnî'nin *el-Müntekâ min 'İşmeti'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2425), İbn Humeyyir'in *Tenzihü'l-enbiyâ*' *ammâ nesebe ileyhim huşâletü'l-ağbiyâ*' (Beyrut 1990), Fahreddin er-Râzî'nin '*İşmetü'l-enbiyâ*' (Kahire 1986), Süyûtî'nin *Tenzihü'l-enbiyâ*' *an teşbîhi'l-ağbiyâ*' (Beyrut 1989), Abdülkâdir b. Berekât el-Gazzî'nin *Nürü'l-aşfiyâ fi beyânî 'İşmeti'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1024), Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî'nin *İthâfû'l-ezkiyâ bi-tahkîki 'İşmeti'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 624), Ahmed b. Muhammed el-Vefâî'nin *Tenzihü'l-Muştafâ ammâ lem yeshbüt mine'l-aḥbâr ve'l-âḡâr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3611), Ali b.

Tâhir el-Müsevî'nin *Tenzihü'l-enbiyâ*' *ve'l-e'imme* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3165), Muhammed b. Yûsuf el-Halebî'nin *el-Hablü'l-metîn fi 'İşmeti'l-enbiyâ*' *ve'l-mürselîn* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2416), Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin'in *Enbiyâ-yi Kirâm Haklarında Yalan Rivayetleri Red* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4438) ve Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî'nin *Hışnû'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858) adlı kitapları bu türün günümüze ulaşan eserlerini teşkil eder. Ebû'n-Nûr el-Hadîdî'nin '*İşmetü'l-enbiyâ*' *ve'l-red 'ale's-şübehi'l-müvecche ileyhim* (Kahire 1979) adıyla kaleme aldığı kitap ise bu konuda yazılmış yeni eserlerdendir.

Bu eserlerde, peygamberlerin nübüvetten önceki ve sonraki hayatlarında şirk düşünceleri ve günah işledikleri yolunda ileri sürülen belli başlı görüşler aktarılır ve başta ismet olmak üzere peygamberlerin üstün sıfatları, günah işlemekten korunmuş olduklarının akli ve nakli delilleri zikredilir. Hz. Âdem'in ilâhî emre uymaması, Hz. Nûh'un inkârcı oğlunun tûfandan kurtulmasını Allah'tan dilemesi, Hz. İbrâhim'in ulûhiyet hakkındaki tefekkürünün ilk kademesinde yaratılmış nesnelere ilâhlık isnat etmesi, Allah'tan ölümleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istemesi, hasta olmadığı halde "hastayım" demesi, putları kendisi kırdığı halde bu işi büyük putun yaptığını söylemesi, Hz. Yûsuf'un Züleyhâ'ya karşı cinsî bir arzu duyacak olması, Hz. Mûsâ'nın Mısırlı kıptiyi öldürmesi, Hz. Dâvûd'un karısıyla evlenebilmek için Uriya'yı öldürtmesi, Hz. Süleyman'ın atlarıyla ilgilenip ibadetini ihmal etmesi, Hz. Yûnus'un kavmine öfkelenerek ilâhî elçilik görevini bir süre ihmal etmesi, Hz. Zekerîyyâ'nın ilâhî kudretten şüphe edici bir hisse kapılması, Hz. Muhammed'in âzatlı kölesi Zeyd'in boşadığı Zeyneb bint Cahş ile evlenmesi, cihaddan geri kalmak isteyenlere izin vermesi, dinî konularda yararlanmak üzere yanına gelen sahâbî Abdullah b. Ümmî Mektûm'a karşı soğuk davranması gibi ismet sıfatının ihlâl edilmiş olabileceğini akla getiren nasların yorumu ile bunlardan İsrâîlî rivayetlere dayanan isnadların reddedilmesi konularına yer verilir. Şîî müelliflerce yazılan eserlerde ise peygamberlerden sonra on iki imamın mâsumiyeti üzerinde durulur. Bu tür içinde sayılan ve sadece Hz. Peygamber'e isnat edilen iftiraların reddini ele alan müstakil eserler de yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgûb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "aşm" md.; *et-Ta'rifât*, "işmet" md.; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 47-49, 226-227; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 153, 208, 245; Şerîf el-Murtazâ, *Tenzihü'l-enbiyâ*', Beyrut 1408/1988, s. 2-3; İbn Humeyyir, *Tenzihü'l-enbiyâ*' (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Beyrut 1411/1990, s. 24-28, 64-67, 70-185; Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 1979, s. 27-28; Fahreddin er-Râzî, '*İşmetü'l-enbiyâ*' (nşr. M. Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1406/1986, s. 37, 39-44, 45-137; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*', XV, 360; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1141; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 262, 420; *İzâhu'l-meknûn*, I, 329.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İSNÂŞERİYYE

(الانصارية)

On iki imam sistemini benimseyen
Şîî fırkası.

İsnâşerîyye mensupları, imamları benimsemeyi inanç konusu haline getirdikleri için İmâmîyye, fikhî görüşlerini Ca'fer es-Sâdık'a nisbet ettiklerinden Ca'ferîyye, on ikinci imamın gelişini beklemeleri sebebiyle Ashâbü'l-intizâr ve on ikinci imam için çokça kullanılan "kâim" (hayatta olan) unvanına nisbetle Kâimîyye diye anılmaktadır. Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin zamanında siyasî bir taraftarlık olarak ortaya çıkıp giderek Şîa adıyla özel bir grup hüviyeti kazanan, Keysânîyye ve Zeydiyye'nin ayrılmaları Râfıza olarak da anılan fırka (Bağdâdî, s. 54-72) Ca'fer es-Sâdık zamanında Şiatü Ali, Türâbiyye ve Ca'ferîyye diye isimlendirilmiştir (Keşşî, s. 165). Mûsâ el-Kâzım'ın vefatının ardından onun gerçekten ölmüş olduğunu kabul eden gruplar ise Kat'îyye olarak şöhrat bulmuştur. Bu arada I. (VII.) yüzyılda tedricî bir gelişme kaydeden Şîî imâmet nazariyesi II. (VIII.) yüzyıl ortalarında Hîşâm b. Hakem'le kesin şeklini almış, daha sonraki asırda önemli bir değişikliğe uğramadan on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına (260/874) kadar devam etmiştir. Askerî'nin ölümüyle birlikte Şîa, onun kendisine halef olacak oğlu olup olmadığı ve imâmetin kime intikal edeceği konusunda on dört veya on beş fırkaya ayrılmış, bunlardan Hasan el-Askerî'den sonra onun neslinden gelen, ümmetin hidayetini üstlenmiş bir oğlu bulunduğunu, bunun imam ve hüccet olduğunu, tehlikeden dolayı gizlendiğini, zamanı gelince zuhur edeceğini benimseyen fırka Şîa tarihinde ilk defa İmâmîyye diye adlandırılmıştır (Sa'd b. Abdullah el-Kummî, s. 102-103; Nevbahtî, s. 90-93). İmâmîyye

ye, daha önce Keysâniyye’de görülen “el-imâm el-mehdî” düşüncesini, “kaybolduktan sonra ortaya çıkacak imam” anlamındaki “el-kâim el-mehdî” şekline dönüştürmüş ve bu düşüncüyü Hasan el-Askerî’nin halefi olan oğluna uygulayarak onun gizlendikten sonra zuhur edip imâmet görevini yerine getireceğini ileri sürmüştür. Bu tez İmâmiyye fırkasının temel düşüncesini teşkil eder.

On ikinci imamın 260 (874) yılında gizlenmesinin ardından yaklaşık bir asır içinde diğer muhalif fırkalar tadrîcen kaybolurken İmâmiyye Şîasî gelişme kaydederek varlığını sürdürmüştür. IV. (X.) yüzyıl sonlarına doğru orijinal İmâmiyye doktrini bünyesinde yapılan değişikliklerle imamların sayısının on iki ile sınırlandırılması ve on ikinci imamın önce küçük gaybete, ardından kendisiyle irtibat kurulamayan ve halen devam eden büyük gaybete girdiği düşüncesi hâkim olmuştur. Bunu takiben fırka İsnâaşeriyye (el-İmâmiyyetü’l-İsnâaşeriyye) adıyla anılmaya başlanmıştır (Şerîf el-Murtazâ, II, 111). Böylece eski İmâmiyye doktriniyle İsnâaşeriyye arasında en önemli farkın imamların sayısının sınırlandırılması ve birbirini takip eden iki gaybetin kabulü olduğu ortaya çıkar. İsnâaşeriyye isminin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bu adın IV. (X.) yüzyıl sonlarına kadar gündeme gelmediği açıktır. Zira İmâmiyye’yi savunan Sa’d b. Abdullah el-Kummî ve Nevbahtî’nin eserlerinde bu isme rastlanmadığı gibi onlardan yaklaşık çeyrek asır sonra vefat eden Eş’arî’nin *Maḳâlât*’ında, ayrıca Şîa’ya dair geniş bilgi veren İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist*’inde de isim yer almamaktadır. İsnâaşeriyye adının elde mevcut kaynaklara göre ilk zikredildiği eser Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Farḳ beyne’l-fırak*’ı olmalıdır (s. 53, 64). Daha sonra İsnâaşeriyye ile İmâmiyye eş anlamlı olarak kullanılmış, mezhebin fikhî yönünü belirtmek için de Ca’feriyye adı benimsenmiştir.

İsnâaşeriyye’nin tarihini imamlar ve gaybet dönemleri olmak üzere iki devreye ayırmak mümkündür. İmamlar dönemi ilk imam Ali b. Ebû Tâlib ile başlar ve on ikinci imam Muhammed el-Mehdî’nin 260 (874) yılında küçük gaybete intikali ne kadar devam eder. Şîiliğin tarihinde imamların sayısına ve isimlerine göre çok değişik fırkalar oluşmuşsa da İsnâaşeriyye’ye göre on iki imam şunlardır: Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Ali Zeynelâbidîn (ö. 94/713), Muhammed el-Bâ-

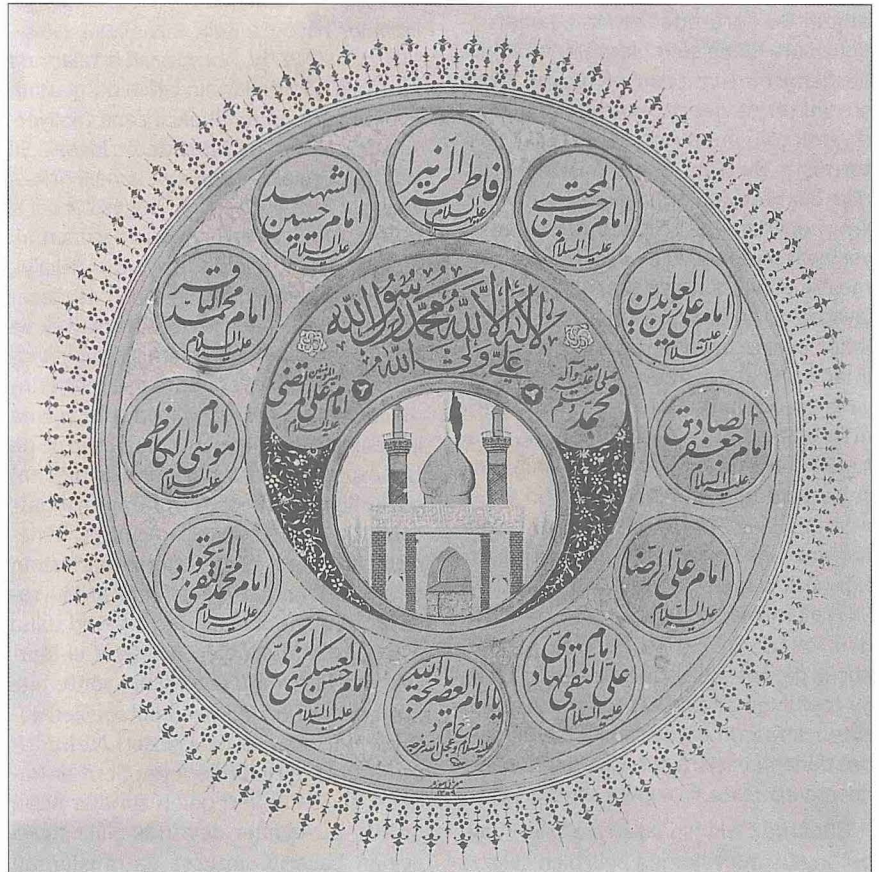
kır (ö. 114/733), Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765), Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799), Ali er-Rızâ (ö. 203/818), Muhammed et-Takî el-Cevâd (ö. 220/835), Ali en-Nakî el-Hâdî (ö. 254/868), Hasan b. Ali el-Askerî (ö. 260/874), Muhammed el-Mehdî el-Muntazar (el-Kâim, el-Hücce; doğumu, 15 Şâban 255 / 29 Temmuz 869).

Başta Hz. Ali olmak üzere on imama dair kaynaklarda bilgi bulunmakla birlikte İsnâaşeriyye tarafından adı söylenmeden “sâhibüzzaman, el-kâim, el-hücce, el-muntazar, el-mehdî” lakapları ile anıldıktan sonra “accelellâhu feraceh” (Allah zuhurunu çabuklaştırsın) duası eklenen Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Hasan hakkında yeterli bilgi yoktur. İsnâaşeriyye’ye göre Muhammed b. Hasan, babası Hasan el-Askerî’nin 8 Rebîülevvel 260 (1 Ocak 874) tarihinde vefatı üzerine evlerindeki mahzene girerek gözden kaybolmuştur. Nitekim bugün de Sâmerâ’da İmam Ali el-Hâdî ile Hasan el-Askerî’nin

türebelerinin yanındaki caminin altında bir mağara mevcut olup mağaradaki hücrelerin sonuncusu bir kapı ile ayrılmıştır. “Bâbülgaybe” diye anılan bu kapı, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın emriyle 606 (1209) yılında yapılmıştır. Kapının arkasında Hücretülgaybe denilen odanın köşesinde Bi’rûlgaybe isimli bir mahzen bulunmaktadır. Şîî geleneğine göre on ikinci imam buraya girerek gözden kaybolmuştur. Şîîler, onun halen sağ olduğuna ve kıyametten önce mehdî sıfatıyla zuhur ederek zulümle dolmuş olan dünyada adaletle hükmedeceğine inandıklarından burada toplanıp dönüşü için dua ederler. On ikinci imamın kayboluşundan itibaren başlayan döneme “gaybet dönemi” denir. Bu dönemin 329 (941) yılına kadar süren ilk kısmına “el-gaybetü’s-suğrâ” adı verilmektedir.

Küçük gaybet döneminde on ikinci imamları Şîî toplumu arasındaki irtibatı bab, sefir, vekil veya nâib denilen dört kişi

Halim Efendî’nin ta’lik hatla yazdığı İsnâaşeriyye levhası (Mustafa Düzgünman fotoğraf arşivi)

sağlamıştır. Bunlar imamdan yazılı emir ve tavsiyeler yahut ortaya çıkan meselelere dair çözümler (tevkî') getirmiş, Şîî cemaatinin imama vermesi gereken humusu ve diğer vergileri toplamışlardır. Sefirlerin ilki Ebû Amr Osman b. Saîd'dir. İsnâaşeriyye Şîîleri'ne göre Osman b. Saîd, onuncu imam Ali el-Hâdî ile on birinci imam Hasan el-Askerî'nin özel kâtibi ve vekili idi. Aslında onun sefirliği on birinci imam Askerî tarafından belirlenmiş ve kendisinden sonraki imamın halifesi olduğu ifade edilerek taraftarlarının ona uymaları istenmiştir. İkinci sefir Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman ilk sefirin oğlu ve yardımcısıdır. Babasının cenaze hizmetleriyle ilgilenmesi ve gâib imamdan bir tâziye mektubu alması onun sefirliğinin delili sayılmıştır. Üçüncü sefir İbn Rûh en-Nevbahtî'dir. Bir önceki sefirin tayin ettiği Nevbahtî zamanında daha önce kurulan ve çeşitli beldelere yayılan Şîa organizasyonu büyük gelişme kaydetmiştir. Dördüncü sefir, selefinin tayiniyle bu göreve gelen Ali b. Muhammed es-Semerrî'dir. On birinci imamın vefatından Ali b. Muhammed es-Semerrî'nin sefir olarak tayin edildiği 326 (938) yılına kadar uzun zaman geçmiş olmasına ve Şîî topluluğunun heyecan ve merakla bekleyişine rağmen gâib imam zuhur etmemiştir. Bu durumda Semerrî, kendisinden sonra kimin sefir olacağını soranlara herhangi bir isim bildirmemiş ve, "Allah emrini yerine getirir" (krş. et-Talâk 65/3) diyerek gâib imamdan gelen tevkî göstermiştir. Bu tevkî'de gâib imam Semerrî'ye ölümüne altı gün kaldığını, işini derleyip toparlamasını, ölümünden sonra da yerine geçmek üzere birini tayin etmesini, çünkü ikinci ve tam gaybetin başlayacağını, bu dönemde Allah izin vermedikçe bir zuhurun olmayacağını ve gâib imamın bir sefiri bulunmayacağını, ortaya çıkan olaylarda Ehl-i beyt'in hadislerini rivayet edenlere başvurulmasını, onların Şîî cemaati üzerinde kendisinin hüccetleri olduğunu bildirmiştir (İbn Bâbeveyh, *Kemâlû'd-dîn*, II, 503, 516). Ali b. Muhammed es-Semerrî'nin imamın belirttiği tarih olan 15 Şâban 329'da (15 Mayıs 941) ölümüyle (İbn Bâbeveyh'e göre 15 Şâban 328 / 26 Mayıs 940, bk. a.g.e., II, 503) küçük gaybet sona ermiş ve gâib imamla Şîî topluluğu arasındaki münasebeti yürüten sefirlerin bulunmadığı büyük gaybet dönemi başlamıştır. Bu dönem halen devam etmektedir (ayrıca bk. GAYBET).

Günümüzdeki İsnâaşeriyye Şîîleri gaybet konusunu yukarıda belirtilen şekilde

kabul etmekle birlikte gaybetin başlangıçtan itibaren bazı yorumlara tâbi bulunduğu anlaşılmaktadır. Gaybet telakkisinin ortaya çıkışı IV. (X.) yüzyılın başlarında olmuştur. Bir imamın tehlike zamanında insanlardan uzaklaşması mâkul görünmekteyse de gizlilik süresinin insana ait ömür müddetini aşması halinde durumun ne olacağı hakkında başlangıçta açık bir hüküm mevcut değildi ve çok daha sonra ortaya atılan "muammerûn" (Allah tarafından ömürleri uzatılmışlar) tezi bu dönemde söz konusu edilmemiştir. Buna benzer bir belirsizlik imamların sayısı için de mevcuttu. Nitekim II. (VIII.) yüzyılın sonlarında İmâmîyye âlimlerince kaleme alınan eserlerde ne gaybetten ne de on iki imamdan bahsedilmiştir. Küleynî (ö. 329/941), imamların sayısı ile iki gaybet meselesini İsnâaşeriyye'nin temel inancı olarak ortaya koyarsa da (*el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 328-343, 525-535) İsnâaşeriyye Şîîleri arasında imamların sayısı, kimliği veya gaybet meselesine dair henüz tam bir mutabakat sağlanmış değildir. Aynı belirsizliğin yarım asra yaklaşan bir zaman içinde de sürdüğü anlaşılmaktadır (İbn Bâbeveyh, *Kemâlû'd-dîn*, I, 2-3).

İsnâaşeriyye, gaybet-i kübrâ döneminde çeşitli hânedanların yönetiminde gelişmeler kaydetmiştir. Büveyhîler Dönemi (932-1062). IV. (X.) yüzyılın ortalarında muhtelif Şîî fırkalarının İslâm dünyasının önemli yerlerinde oldukça canlı faaliyetler yürüttükleri görülmektedir. Meselâ Şîî Hamdânî sülâlesi Suriye'yi, İsmâîlî fırkası Mısır ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü, Alevî devletinin kurucusu olmak iddiasındaki İdrîsîler Kuzeybatı Afrika'ya, Zeydîler Kuzey İran ve Yemen'i, İsnâaşeriyye inancına bağlı Büveyhîler de Irak ve İran'ı kontrolleri altına almışlardı. İsnâaşeriyye Şîîliği, ilk defa Büveyhîler sayesinde akidesini serbestçe yayma ve yazma imkânına sahip olmuştur. Günümüzde de İsnâaşeriyye'nin en muteber saydığı hadis külliyyatı, itikad ve muâmelâta dair eserler bu dönemde telif edilmiştir. Dönemin en önemli şahsiyetlerinden birinin Şeyh Müfîd, diğerinin de Şerîf el-Murtazâ olduğu kabul edilir. Şeyh Müfîd daha çok Bağdat Mu'tezilesi'nin, Şerîf el-Murtazâ ise Basra Mu'tezilesi'nin yöntemini kullanmıştır. Hz. Ali'ye ait olduğu ileri sürülen hutbeler ve özlü sözleri *Nehcû'l-belâga* adı altında derleyen Şerîf er-Radî de dönemin ileri gelen simalarından biridir. Büveyhîler devrinde Şîîlik siyasi açıdan başarılı olmuşsa da müslüman

topluluklar tarafından aynı şekilde geniş kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. Kum, Necef, bir dereceye kadar Kâşân, Rey, Nişâbur ve Sebzevâr istisna edilecek olursa İran, Horasan, Şîraz, İsfahan, Kuzey Irak ve Azerbaycan Sünnî idi. Bağdat'ın yarısı Sünnîliği, yarısı Şîîliği benimsemişti; Mısır ise Fâtımî-İsmâîlî idareye rağmen Sünnî akideye bağlıydı. İsnâaşeriyye Şîîliği'nde bugün de canlı bir şekilde yaşatılan iki büyük âyin Büveyhî Hükümdarı Muizzüddeve tarafından 351 veya 352 (962, 963) yılında Bağdat'ta başlatılmıştır. Muizzüddeve, muharrem ayının ilk onunu Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehâdeti için mâtem günleri olarak ilân etmiş ve Şîîler'in bu günlerde, özellikle de 10 Muharrem'de toplu şekilde ağlamalarını, yas tutmalarını, zincir ve bıçaklarla kendilerini dövüp yaralamalarını istemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi vasi ve halife ilân ettiğine inanılan Gadir-i Hum olayının vuku bulduğu 18 Zilhicce'yi bayram kabul etmiştir. Yine bu dönemde imamlar için türbeler yaptırılmış ve bunları ziyaret etme geleneği doğmuştur.

Selçuklular Dönemi (XI-XII. yüzyıl). V. (XI.) yüzyılın başlarında Orta Asya'dan gelen Türk boyları Büveyhîler hânedanına son verdi. Bu Sünnî Türk boylarının ilki, 421 (1030) dolaylarında İran'ın büyük bir kısmını ele geçiren Gazneliler'dir. Daha sonra Gazneliler'in buradaki hâkimiyetine son veren Selçuklular 447 (1055) yılında Bağdat'ı ele geçirdiler; Irak'ta ve İran'ın büyük bir kısmında VI. (XII.) yüzyılın son yıllarına kadar iktidarda kaldılar. Bu dönem, Şîîlik için özellikle Vezir Nizâmülmülk'ün öldürülmesine kadar (485/1092) bunaltıcı olmuştur. Zira Şîîlik Horasan camilerinde kötülenmiş, Sünnîlik yüceltilmiştir. Bağdat'taki sert tutum yüzünden Ebû Ca'fer et-Tûsî Necef'e kaçmak zorunda kalmıştır. Genelde bu dönem Şîîlik için takıyye dönemi olarak görülürse de Selçuklular'ın hâkimiyetinden uzak kalan bölgelerde bazı güçlü şahsiyetler de yetişmiştir. Meşhed'deki derslerini bırakıp Sebzevâr'a çekilen, önemli Şîî tefsirlerinden biri olarak kabul edilen *Mecma'u'l-beyân*'ın yazarı Tabersî ile değerli eserler kaleme alan İbn Şehrâşûb bunlar arasında sayılabilir.

İlhanlılar Dönemi (1256-1336). 656 (1258) yılında Moğol istilâsı ile Bağdat'taki Sünnî hâkimiyetinin sona ermesi üzerine İsnâaşeriyye'nin rahat nefes alabildiği yeni bir devir açılmıştır. Bu dönemin en önemli ismi Moğol Hükümdarı Hülâ-

gü'ya müşavirlik yapan, astronomi âlimi, matematikçi, filozof ve kelâmcı Nasîrüd-dîn-i Tûsî'dir. İbn Sînâ ve diğer filozofların eserlerinden aldığı felsefî kavramları Şîî kelâmına sokarak sistematik Şîî kelâmının oluşmasına önemli katkılarda bulunduğu *Tecridü'l-kelâm*, Şîî imâmet nazariyesini açıkladığı *Risâle-yi İmâmet* ve *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserleri onun çalışmalarından bir kısmını teşkil eder. Bu yıllarda da Şîîliğin ana merkezi olma özelliğini sürdüren Hille'de birçok âlim yetişmiştir. Şîî fıkhnın değerli eserlerinden *Şerâ'i'u'l-İslâm*'in müellifi Muhakkık el-Hillî ve ictihadı Şîî fıkhnın temel esaslarından biri haline getiren İbnü'l-Mutahhar el-Hillî dönemin önde gelen simalarındandır. İbnü'l-Mutahhar'ın pek çok eseri arasında Olcaytu Han için kaleme aldığı *Minhâcü'l-kerâme* Şîî itikadı için önemli kabul edilmektedir. Ebû Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (736/1335) İlhanlı saltanatı Celâyirli ve Çoban aileleri arasındaki mücadeleler sonucu yıkılmış, ardından İran ve Irak'ta 782'de (1380) başlayıp 795'te (1393) tamamlanan Timur istilâsı İsnââşeriyye için yeni bir devir başlatmıştır. Timur'un, Şîîliğe düşman olmamakla beraber Sünnî oluşu İsnââşeriyye'yi yine takıyye durumuna geçmeye mecbur etmiştir. Zeydî ve İsmâîlî Şîîleri'nin çok erken dönemlerden itibaren Hindistan'a nüfuz etmelerine rağmen İsnââşerî Şîîliği muhtemelen Firûz Şah Tuğluk zamanında (1351-1388) buraya gelebilmiştir.

Safevîler Dönemi (1501-1737). Bu hânedan adını, İlhanlılar devrinde Tebriz'in doğusundaki Erdebil'de Sünnî bir tarikatın kurucusu olan Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebilî'den almıştır. Kendisinden sonra yerine oğlu Sadreddin Mûsâ, torunu Hâce Ali ve onun oğlu Şeyh İbrâhim geçmiştir. Tarikat Hâce Ali'nin şeyhliğine kadar (794/1392) Sünnî iken onun zamanında İsnââşeriyye Şîîliği'ne meyletmiştir. Özellikle Hâce Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd-i Safevî zamanında tamamen siyasî emeller taşıyan bir teşekkül durumundaki Erdebil Tekkesi onun oğlu Şeyh Haydar döneminde, daha önce başlatılan devlet haline gelme teşebbüsünü destekleyen önemli bir unsur olmuştur. Şeyh Haydar müridlerine on iki dilimli kırmızı taç giydirmiş ve onlara "kızılbaş" adını vermiştir. Erdebil Tekkesi'ne mensup Şah İsmâîl'in 907 (1501) yılında başa geçişiyle İran'da siyasî birlik sağlanmış ve İsnââşeriyye'nin devlete hâkimiyeti başlamıştır. Şah İsmâîl, Tebriz'de iktidara geçerek geçmez İsnââşerî

riyye Şîîliği'ni resmî mezhep olarak ilân etmenin ötesinde üçte ikisi Sünnî olan şehir halkından Şîîliği kabul etmeyenleri ve özellikle Sünnî ulemâyı şiddetle takip etmiş, meşhur Sünnîler'in kabirlerini açtırtıp kemiklerini yaktırmıştır (Momen, s. 109). Hutbe ve sikkelerde on iki imamın ismini zikretmekle yetinmeyerek camilerde ve diğer yerlerde Hz. Ali'nin düşmanları olarak ilân edilen Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile Muâviye b. Ebû Süf-yân'a lânet edilmesini ve aksine hareket edenlerin öldürülmesini emretmiştir. Ayrıca ezana bugün de kullanılan, "Eşhedü enne Aliyyen veliyyullah" ve "Hayye alâ hayri'l-amel" cümlelerini ekletmiştir.

Safevîler devrinde, daha önce yazılan eserlerdeki konular tekrar edilmekle birlikte Şîî düşüncesinde bir gelişmenin kaydedildiği de muhakkaktır. Bu dönemde yetişen âlimler arasında, Muhakkık-ı Sâni ve Hâtemü'l-müctehid'in lakaplarıyla anılan Nûreddin el-Kerekî, Dâmâd Muhammed Bâkir, kelâmcı ve matematikçi Bahâeddin Âmilî, İslâm felsefesinde önemli bir yeri olan Sadreddin-i Şîrâzî ve Şîî-İmâmî rivayetlerinin tamamını içeren *Bi-hârü'l-envâr* adlı eserin müellifi Muhammed Bâkir el-Meclisî zikredilmesi gereken önemli simalardır. Bunlardan Meclisî Safevî döneminin en güçlü ismidir, onun çalışmaları daha sonraki İsnââşerî Şîîliği'nin gelişmesini ciddi şekilde etkilemiştir. Süfiliğin ve felsefenin yasaklanması, İsnââşerî Şîîliği'nin kesin ve değişmez bir kuralcı yapı içinde propaganda edilmesi ve Sünnilik ile diğer dinî zümrelerin ortadan kaldırılması Meclisî'nin faaliyetlerinin odak noktasını teşkil etmiştir. Meclisî'nin bu tutumu İsnââşeriyye için bir dönüm noktası olmuştur; zira ondan önce Şîîlik ile süfîlik yakın ilgi içinde bulunmuş, süfîlik, Sünnîler arasında Şîî duygularının uyandırılması için bir vasıta olarak kullanılmıştı. Birçok Şîî âlimi, bu arada İbn Tâvûs, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve Meclisî'nin babası Muhammed Takî el-Meclisî ya süfîliğe yakınlık duymuş ya da kendilerini bu mesleğe mensup saymışlardı. Muhammed Bâkir el-Meclisî'den başka çağdaşı Hür el-Âmilî de bu konuya ağırlıklı olarak önem vermiştir.

Bu dönemde İsnââşerî düşüncesinde değişiklik olmuş ve ulemâ Ahbârî-Usûlî adı altında ikiye ayrılmıştır. Aslında bu bölünmenin izleri V ve VI. (XI-XII.) yüzyıllara kadar uzanır. Ahbârî ekolü, Muhammed Emîn el-Esterâbâdî tarafından XI. (XVII.) yüzyılın başlarında sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Esterâbâdî'nin temel

hedefi, İsnââşerî fıkhnı ictihada dayalı akfî esaslar yerine Kur'an ve Ehl-i beyt'ten gelen hadislerle dayandırmaktır. Ancak Safevîler'in son dönemiyle Kaçar hânedanının ilk yıllarında âlimler fikhî pek çok meseleyi çözme zaruretiyle karşı karşıya kalınca ictihad konusunda kendilerini serbest hissetmiş, bu durum Ahbârîler'in tepkisini doğurmuştu. Böylece Ahbârî üstünlüğü hemen hemen Afşarlar'a kadar devam etmekle birlikte Muhammed Bâkir Bihbehânî'nin akıl ve ictihada karşı çıkanları tekfir etmesiyle Usûlî ekolü güçlenmiş, Ahbârî ekolü ise sadece Bahreyn, Güney Irak, Basra, Kerbelâ, Necef ve İran'ın Kirman gibi bazı bölgelerinde kısmen itibar gören bir telakki durumunda kalmıştır. Bihbehânî ayrıca merci-i taklîd müessesesini de kurmuştur. Buna göre merci-i taklîd olan müctehidler halkın bağlanacağı ve örnek alacağı şahsiyetler haline geliyordu. Artık dinî kurumlar ve dinî eğitim bunlar tarafından yürütülüyor, zekât, humus ve diğer vergi gelirlerini doğrudan merâci-i taklîd topluyordu. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli merci-i taklîdler içinde sadece biri merci-i mutlak olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Safevîler döneminde muharrem âyinlerine yenileri eklenmiştir. Aslında bir Sünnî olan Hüseyin Vâiz-i Kâsîfî'nin Kerbelâ Vak'ası'nı anlattığı Farsça *Ravzatü's-şühedâ'* adlı eseri Safevîler devrinde ağlama ve zikir toplantıları sayesinde yaygın bir şöhrete kavuşmuştur. Bu toplantılara Ravzahânî (*Ravzatü's-şühedâ'* adlı eserin okunması) denmiş, bunu okuyanlar da Ravzahan diye anılmıştır. Safevîler döneminde İsnââşerî Şîîliği Hindistan ve Bahreyn'de de yayılma istidadı göstermiştir.

Avşar ve Kaçar Hânedanları Dönemi (1736-1925). Türk asıllı Avşar aşiretinden Nâdir Şah'ın 24 Şevval 1148 (8 Mart 1736) tarihinde Safevî iktidarına son vererek yönetimi ele geçirmesi İran'da Şîîliğin tekrar sıkıntılı günlere girmesine sebep olmuştur. Zira Nâdir Şah, İran'da Sünnîliği yeniden tesis edip Şîîliği ortadan kaldırma faaliyetlerine girişmiştir. Onun bu tutumu Şîî ulemânın mukavemetiyle karşılaşmışsa da Şîî âlimleriyle, sahâbeye dil uzatma gibi davranışlardan vazgeçilmesi konusunda bir karara varılmıştır (1156/1743). Ancak Şîî halk tabakası alışkanlıklarını sürdürmüştür. Nâdir Şah'ın 1160'ta (1747) öldürülmesi üzerine baş gösteren karışıklık sonunda Kaçar aşiretinden Ağa Muhammed Şah 1200 (1786) yılında şahlığını ilân etti. 1344'e (1925) kadar

devam eden Kaçarlar devrinde İsnâaşeriyye bir devlet desteği olmaksızın tabii seyri içinde gelişme kaydetmiştir. Safevîler, kendi dönemlerinde "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" ve "gâib imamın nâibi" olduklarını ileri sürerken Kaçarlar "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" iddiası ile yetinmiş, gâib imamın nâibliğini ulemâya bırakmışlardır. Bu anlayışın neticesinde Şii âlimleri XIX. yüzyıldan itibaren sadece devlet işlerinden uzaklaşmakla kalmamış, aynı zamanda Necef'e çekilerek bazan devletten yana olmuş, bazan da ona karşı çıkacak şekilde müstakil hareket eder duruma gelmiştir. Bu arada İran'da kalan ulemâ da Şii dünyasının mânevî önderliği için Necef'le ciddi bir yarışa girmiştir. Nitekim XX. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen anayasa hareketleri sırasında İran'da bulunan İsnâaşerî ulemâsı önemli rol oynamış ve büyük çoğunluğu bu hareketi desteklemiştir. Şeyh Fazlul-lah-ı Nûrî gibi bazı âlimler, anayasa taraftarlarınca savunulan reformların şeriatı zayıflatılabileceği ve Batılılar'ın İran'a nüfuzlarını güçlendireceği gerekçesiyle bu harekete karşı çıkmışsa da halkın ve ulemâ çoğunluğunun baskısı sonucu Muzafferüddin Şah 1906'da anayasayı kabul etmiş ve 1907'de yürürlüğe koymuştur. Buna göre beş kişilik bir müctehidler kurulu, millet meclisi tarafından kabul edilen kanunları inceleme ve İsnâaşeriyye inancına uymayanları reddetme hakkına sahipti. Bu dönemin âlimlerini, genellikle Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin öğrencileri olan Bahâeddin Muhammed el-İsfahânî ve İsmâil b. Muhammed b. Hüseyin el-Mâzenderânî ile Muhammed Bâkır Bihbehânî'nin öğrencilerinden Bahrülulûm-î Tabâtabâî, Ca'fer b. Hızır Kâşifülgât, Seyyid Muhammed Bâkır Şeftî, *Cevâhirü'l-keîlâm* adlı fıkıh kitabının müellifi Muhammed Hasan b. Bâkır en-Necefi gibi isimler temsil eder. Kaçarlar devrindeki önemli bir gelişme de Ahmed b. Zeynüddin el-Ahsâî'nin kurduğu Şeyhiyye hareketidir. Daha sonra 1845'te Mirza Ali Muhammed tarafından kurulan Bâbilik de İsnâaşeriyye'den doğmuştur. Öte yandan Hintliler ve İranlılar İsnâaşerî Şiîliği'ni Nepal, Tibet, Burma, Tayland, Cava ve Doğu Afrika'ya yaymaya çalışmışlardır.

Pehlevîler Dönemi (1925-1979) ve Sonrası. Son Kaçar sultanı Ahmed Şah'ın 1925'te İran Meclisi tarafından hal'edilmesi üzerine o sırada Harbiye nazırı olan Rızâ Han "Pehlevî" unvanı ile kendisini hükümdar ilân ederek Aralık 1925'te taç giydi. 25 Ağustos 1941'de İngiliz ve Rus

askerî birlikleri İran'ı işgal edip şahı tahttan indirdiler. 1944'te yerine oğlu Muhammed Rızâ Şah Pehlevî geçti. İran'da köklü reform ve Batılaşma faaliyetlerine girişen Rızâ Şah ve oğlu ulemâ sınıfının sert tepkileriyle karşılaştı. Özellikle Muhammed Rızâ Şah'ın 1960 yılında "Ak Devrim" adıyla giriştiği reformlara, o zamana kadar siyasetten uzak kalan mercî-i mutlak Âyetullah Burûcirdî karşı çıktı. Onun 31 Mart 1961'de ölümü üzerine başlayan yeni dönemde mercî-i mutlak olarak yerini alacak bir müctehid yoktu. Bu gelişmeler çerçevesinde ulemâ muhafazakâr, merkezci ve radikaller olmak üzere üç gruba ayrıldı. Muhafazakârlar siyaset dışı kalmayı, ülkede ulemâ sınıfının öncülüğünde İsnâaşerî ilkelerinin hâkim kılınmasını istiyorlardı. Bu grubun önderleri Âyetullah Burûcirdî'nin halefleri olan Muhammed Rızâ Gülpâyigânî, Ahmed Hânsârî, Hâdî Milânî, Muhammed Hüseyin Kâşifülgât, Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, Seyyid Şehâbeddin Mar'âşî ve dönemin güçlü müctehidi Muhammed Kâzım Şeriatmedârî gibi âlimlerdi. Merkezçilerin sözcülüğünü Âyetullah Murtazâ Mutahharî ve Âyetullah Muhammed Hüseyinî Bihiştî yapıyordu. Bunlar, siyaset dışı kalmak yerine siyasetin Ca'ferî fıkına uygun reformlarını desteklemeyi tercih ediyorlardı. Radikal grubun 1962 yılındaki en önemli temsilcisi Âyetullah Humeynî'dir. Humeynî rejimi ve şahı sert dille eleştirmiş, İsnâaşerî düşüncesine velâyet-i fakih inancını yerleştirmiş, ulemâyı gâib imamın yetkileriyle donatılmış olarak kabul ettikten başka onların devlete meşrûluk kazandırmak için siyasi güç ve fonksiyonlara da sahip olduklarını ileri sürmüştü. Bununla birlikte İsnâaşeriyye'ye bağlı Irak, Bahreyn, Suriye ve Hindistan Şii'leri'nin büyük çoğunluğunun Humeynî'nin velâyet-i fakih görüşleriyle ilgili ciddi tereddütlerinin bulunduğu bilinmektedir.

İslâm toplumunda en büyük azınlığı teşkil eden İsnâaşeriyye Irak'ta ortaya çıkmış olmakla birlikte zamanla diğer bölgelere de yayılmış, başta İran olmak üzere Azerbaycan, bazı körfez ülkeleri, Afganistan ve Hint alt kıtası gibi yerlere ulaşmıştır. Ancak diğer İslâm fırkaları gibi İsnâaşeriyye'nin nüfusuyla ilgili kesin rakamlardan söz etmek mümkün değildir. Fırkanın kendi mensupları ve Ehl-i sünnet âlimleriyle Batılı araştırmacıların verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Esasen bazı İslâm ülkelerinin mezhep farklılıklarını istatistiklere yansıtmak isteme-

mesi, bir kısım ülkelerde geliştirilmiş bir nüfus sayımı sisteminin bulunmaması, ayrıca bazan Şîa genel adı altında fırkanın Zeydiyye, İsmâiliyye gibi diğer Şii gruplarla birlikte anılması sebebiyle nüfusla ilgili olarak verilen rakamlar tahmini olmaktan öteye geçmemektedir. İsnâaşeriyye, toplam müslüman nüfusun % 6,2'si ile (Mahmûd Şâkir, s. 25) % 10'u (Momen, s. 282) arasında değişen oranlarda gösterilmektedir. En yoğun nüfusu barındıran ülke İran olup kaynaklarda İran'ın % 64-88'i İsnâaşerî olarak kaydedilmektedir. Fırka nüfusunun yoğun olduğu ikinci ülke ise Azerbaycan'dır, bu ülke nüfusunun yaklaşık % 70'i İsnâaşerî'dir (*DİA*, IV, 317). İsnâaşerî nüfusu diğer ülkelerde tahmini olarak şöyle gösterilmektedir: Irak % 57,1; Bahreyn % 54,4; Lübnan % 29,8; Küveyt % 18,8; Pakistan % 14,5; Afganistan % 5,9; Suudi Arabistan % 2,3; Hindistan % 1,8. Ayrıca buna Afrika'da bulunan 40-50.000 dolayında mezhep mensubu Avrupa ve Amerika'ya göç etmiş kesimi de eklemek gerekir (Momen, s. 282). Türkiye'de ise Kars ve Iğdır illerine bağlı bazı yerleşim merkezleriyle 1970'lerden sonra adı geçen illerden büyük şehirlere göç etmiş 1 milyon dolayında İsnâaşerî nüfusu bulunmaktadır. Buna göre fırka İslâm toplumunun en çok % 10'unu teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Sa'd b. Abdullah el-Kumî, *el-Makâlât ve'l-firak* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 102-106; Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, s. 90-93; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 17-31; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfî* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Tahran 1388, I, 328-343, 525-535; a.mlf., *er-Rauza*, Tahran 1381, s. 80; Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, Tahran 1318, s. 2-4 vd., 39-69, 74-79; Keşşî, *er-Ricâl*, Bombay 1317, s. 165, 390-391; İbn Bâbeveyh, *Kemâlû'd-dîn ve tamâmû'n-ni'me* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Kum 1405, I, 2-3; II, 503, 516; a.mlf., *Risâletü'l-i'tikadâtü'l-İlmâmiyye: Şii-İlmâmiyye'nin İnanc Esasları* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1978, tür.yer.; Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât* (nşr. Abbas Kulî Çerendâbî), Tebriz 1363-64; a.mlf., *Kitâb al-İrşâd* (trc. I. K. A. Howard), London 1981, tür.yer.; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 53, 54-72; Şerîf el-Murtazâ, *el-Fuşûlû'l-muhtâre*, Necef 1360, II, 111; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe* (nşr. İbâdullah Tahranî - Ali Ahmed en-Nâsîh), Kum 1411, s. 105-106, 127-156, 345-415; Şemseddin İbn Tolun, *el-E'immetü'l-İsnâaşer* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1377/1958, tür.yer.; Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *Muhtaşarü't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye* (trc. Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), İstanbul 1396/1976, s. 193-200; D. M. Donaldson, *The Shi'ite Religion*, London 1933, tür.yer.; H. Corbin, *History of Islamic Philosophy*, London 1933, s. 31-73; a.mlf., *En Islam Iranien*, Paris

1971-72, I-IV; J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, London 1953, s. 24-194; M. Cevâd Mağniyye, *Ma'a's-Şi'atî'l-İmâmiyye* (eş-Şi'a fi'l-mizân içinde), Beyrut 1956, s. 427-447; Seyyid Muhammed Ali, *Hulefâ'ü'r-Resûl el-İsnâaşer*, Kerbelâ 1382/1962, tür.yer.; Ali M. Ali Duhayyil, *el-İmâm el-Mehdî*, Necef 1385/1966, tür.yer.; Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, *Neş'etü's-Şi'atî'l-İmâmiyye*, Bağdad 1968, tür.yer.; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of Ulama in the Qajar Period*, Berkeley 1969, tür.yer.; Hüseyin Mirca'ferî, *Safevîler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti* (doktora tezi, 1972), İÜ Merkez Ktp., nr. 9030; M. M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972, tür.yer.; M. Husayn Tabâtâbâi, *The Shi'ite Islam* (trc. Seyyed Hossein Nasr), New York 1975, s. 211-215; A. Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden 1977; S. H. M. Jafri, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, London 1979; Âyetullah Humeynî, *İslâm Fıkhrında Devlet* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1979, s. 51-66; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, New York 1981, s. 264-287; J. M. Hussain, *The Occultation of the Twelfth Imam*, Cambridge 1982, s. 79-126; Mahmûd Şâkir, *Sükkânü'l-'âlemi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983, s. 25; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmiyye Şiâsi*, İstanbul 1984, tür.yer.; M. Momen, *An Introduction to Shi'a Islam*, London 1985, s. 109, 161-184, 282; W. Madelung, "Authority in Twelver Shiism in the Absence of the Imam", *Religious School and Sects in Medieval Islam*, London 1985, s. 163-173; S. A. A. Rizvi, *A Socio-Intellectual History of the Isnâ 'Ashari Shi'is in India*, Canberra 1986, I-II; a.mlf. - N. Q. King, "Some East African Ithna-asheri Jamaats (1840-1967)", *Journal of Religion in Africa*, V, Leiden 1973, s. 12-22; Mustafa Öz, *İmamiyye Şiâsında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995, s. 43-67, 72-77; E. Kohlberg, "From Imamiyye to Ithnâ-'ashariyya", *BSOAS*, XXXIX (1976), s. 521-534; Cl. Huart, "İsnâ Aşeriyye", *IA*, V/2, s. 1124-1125; S. H. Nasr, "Ithnâ 'Ashariyya", *EP* (ing.), IV, 277-279; Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *DİA*, IV, 317; Abdula-ziz Sachedina, "İtnâ 'Ashariyah", *The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, III, 346-349.

ETHEM RUHİ FİĞLALI

□ KELÂM. Siyasî anlamda Ali yanlısı olan zümreler ilk zamanlarda, bizzat Hz. Ali tarafından reddedilen aşırı fikirlere sahip bir kesim hariç dinî inanç ve düşüncelerinde farklı anlayışlar taşıymıyordu. Ancak Emevîler'in ve ardından Abbâsîler'in Ehl-i beyt aleyhine yürüttüğü politikalarla giderek gruplaşmalar başlamış, hilâfetin Hz. Ali ve evlâdına ait olduğu fikri etrafında birçok grup zuhur etmiş, başta yönetimle ilgili hususlar olmak üzere çeşitli düşünceler geliştirilmiş ve bunların dinî prensiplerle ilişkilendirilmesine çalışılmıştır. Muahhar İsnâaşerî müellifleri tarafından fırkanın ilk dönem kelâmcıları olarak takdim edilen II. (VIII.) yüzyılda Zürâre b. A'yen, Hişâm b. Hakem,

İsâ b. Ravza, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî; III. (IX.) yüzyılda Fazl b. Şâzân, Dâvûd b. Esed b. A'fer, İsmâil b. Muhammed el-Mahzûmî gibi âlimler yetişmiş (Ca'fer es-Sübânî, *Buḥûs fi'l-milel ve'n-nihâl*, VI, 575-586), bunlar, ulûhiyyet meseleleriyle birlikte kader ve imâmet gibi konularda eserler kaleme almışlardır. Ancak bu âlimler itikadî problemlerle ilgili meselelerde fikir birliği içinde olamamış, belirli bir inanç sistemi oluşturamamış ve bir kelâm yöntemi belirleyememiştir. Dönemin mezhepler tarihi kaynaklarında Râfiziyye adıyla da anılan fırka Eş'arî'nin belirttiğine göre ilk yıllarda meselâ Allah'ın cismi olup olmadığına altı, ilâhî sıfatlarda dokuz, Allah'a bedâ isnadında üç, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığına iki, kulların fiilleri konusunda üç, Allah'ın iradesinde dört, istitâat meselesinde yine dört gruba ayrılmıştır (*Maḳâlât*, s. 31-44). Mu'tezile âlimi Hayyât, gruplardan bahsetmeksizin hâkim anlayışı ifade etmek üzere Mu'tezile ile temas olan pek az sayıdaki âlim hariç Râfizîler'in antropomorfik bir tanrı telakkisine sahip olduklarını, Allah'a sûret, hareket, sükûn, yaklaşma, uzaklaşma ve hacim nisbet ettiklerini kaydetmiştir. Ona göre bu grup kader meselesinde cebrî bir anlayışa sahip olmuş, Kur'an'da ziyade ve noksanlık bulunduğunu ileri sürmüş, siyasî hususlarla ilgili olarak da Resûl-i Ekrem'in açıkça Hz. Ali'yi halife tayin ettiğini, ashâbın büyük çoğunluğunun Hz. Peygamber'in bu sözünü iddia etmiştir (*el-İhtisâr*, s. 14). Hayyât ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî gibi müelliflerin ilk dönem İmâmiyye âlimleriyle ilgili verdikleri bilgilerde, hilâfetin Ali ve çocuklarına ait olması gerektiği ortak düşüncesi dışında gerek ana hatlarıyla imâmet nazariyesi gerekse itikadî konularda bir açıklık olmadığı görülmektedir.

İsnâaşeriyye, III. (IX.) yüzyılın son çeyreğinden başlayarak IV. (X.) yüzyılda kendisini diğer gruplardan ayıran on iki imam anlayışını ve sonuncusunun mehdî olup gaybete çekildiğini ortaya koymak üzere çeşitli deliller geliştirmiştir. IV. (X.) yüzyılın önde gelen kelâm âlimleri Muhammed b. Bîşr el-Hamdûnî, Muhammed b. Kâsım el-Bağdâdî, Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Ebû Sehl İsmâil b. Ali en-Nevbahtî gibi müellifler hem inanca hem de siyasî konulara yönelik çalışmalar yapmışlardır (Ca'fer es-Sübânî, *Buḥûs fi'l-milel ve'n-nihâl*, VI, 586-597). Şüphesiz bunların arasında Nevbahtî ailesinin özel bir yeri vardır. Mu'tezile kelâmcılarıyla mûna-

sebet halinde bulunan ve onların rasyonal metotlarından yararlanan Ebû Sehl ile yeğeni Hasan b. Mûsâ imâmeti nübüvvet bahsi içinde ele almış, öte yandan gaybet doktrinini muayyen bir sisteme oturtmaya gayret etmiştir. Ayrıca bu yüzyılda, eskiden beri toplanmaya çalışılan imamların sözleri Küleynî tarafından yeniden derlenmiş ve büyük bir koleksiyon oluşturulmuştur. *el-Kâfî* adındaki bu koleksiyonun ilk kitabı olan *el-Uşûl mine'l-Kâfî* inanç konularına ait rivayetlere tahsis edilmiş olup burada dinin usulü tevhid ve hüccet şeklinde ikiye ayrılmış, tevhidle ilgili olarak Allah'ın varlığı, O'nun ancak Kur'an'da kendisine nisbet ettiği isimlerle anılabileceği, O'nu görmenin imkânsızlığı, irade ve meşîetin diğer fiilî sıfatlar gibi hâdis olduğu, O'na cisim ve sûret izâfe edilemeyeceği gibi rivayetler aktarılmış, ardından kader ve kazâ konularına geçilmiştir. Hüccet bölümünde ise peygamberliğin gerekliliği, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Allah'ın hüccetinin imamlar olduğu kaydedilmiş, onların dönemlerinin en faziletli kabul edildikleri, özel bilgiyle donatılmışlıkları gibi sıfatları ve on iki imamla ilgili naslar sıralanmıştır (I, 168-554). Ayrıca eserde imâmetin İslâm'ın esaslarından biri olduğu (II, 33) ve Kur'an-ı Kerim'de eksikler bulunduğu (I, 238-242) yolundaki rivayetler nakledilmiştir. Küleynî'nin eseri, çelişkili rivayetler içermesi ve Kur'an'ın korunmuşluğuna halel getiren yaklaşımlara yer vermesi gibi sebeplerle hem eleştirilmiş hem de yetersiz sayılmış ve aynı asrın son çeyreğinde vefat eden Şeyh Sadûk *Risâletü'l-İ'tikâdât* adlı eserini kaleme almak zorunda kalmıştır. Henüz aklî istidlâllere yer verilmeyen eserde belli başlı inanç konularıyla ilgili rivayetler farklılıklardan arındırılarak ve genellikle Mu'tezilî anlayış paralelinde aktarılmıştır. Kitapta nübüvvet konusu üzerinde durulurken peygamberlerin ve imamların mâsumiyetine temas edilmiş, Kur'an'da ziyade ve noksanlık bulunmadığı bilhassa belirtilmiştir.

İsnâaşeriyye inancı, Şeyh Sadûk'tan sonra öğrencisi Şeyh Müfid ve Şerîf el-Murtazâ tarafından bir sisteme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Şerîf el-Murtazâ'nın talebesi Ebû Ca'fer et-Tûsî, fırkanın en sistematik kelâm eserlerinden biri olan *el-İktisâd fî mâ yete'allâku bi'l-i'tikâd*'i kaleme almış, daha sonraki asırlarda Nasîrüddîn-i Tûsî, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Kutbüddin er-Râzî gibi fırkanın önde gelen kelâmcıları yetişmiştir (*A'yânü's-*